

ІСТОРИЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Кондратьєв

●

ЛЮБЕЧ

(матеріали до довідково-енциклопедичних видань)

Безсумнівно, що історичні довідники та енциклопедії відіграють важливу комунікативну функцію, є універсальним систематизованим збірником історичних знань. З довідково-енциклопедичної літератури допитливий турист починає знайомитися з історією відвідуваного краю, до енциклопедій звертаються усі – від школярів до науковців. Саме тому матеріали, наведені в енциклопедичних виданнях, не повинні містити жодних помилок.

На жаль, історія Любеча у литовсько-польську та козацьку добу, що знайшла своє відображення в історичних довідково-енциклопедичних виданнях, містить чимало неточностей, а подекуди і прикрих помилок. Чи не найбільше знаходимо їх в енциклопедичному довідникові “Чернігівщина”: *“У 50-і рр. 14 ст. Любеч загарбало Велике князівство Литовське. На початку 16 ст. відійшов до Росії. За Деулінським перемир'ям 1618 р. Любеч піднав під владу Польщі. З 1654 – у складі Лівобережної України возз'єднаний з Росією. З 1648 (з перервами) – сотенне містечко Чернігівського полку...”* [1, с.419].

Цікаво, що приєднання Любеча до Великого князівства Литовського відбулося не у середині 50-их рр. XIV ст., а десь між 1355 та 1362 рр. З середини XIV ст. Любеч входив до складу Київського князівства, а з 1471 р. – Київського воєводства. Тоді ж Любеч став центром волості. Нарешті, Любеч входив до складу Московської держави лише у 1500-1508 рр., а не до 1618 р. (!). У 1569 р. Любеч увійшов до складу Речі Посполитої і став центром староства Київського воєводства. У 1648 р. як сотенний центр увійшов до складу Гетьманщини (у 1649-1652 рр. був зайнятий литовською армією).

Набагато більшим рівнем історичної достовірності відрізняється стаття з історії Любеча у виданні “История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область”: *“Воспользовавшись феодальной раздробленностью и ослаблением Руси, великий князь Ольгерд в 50-е годы XIV в. захватил Чернигово-Северщину, в т.ч. Любеч. Во второй половине XIV-XV вв. Любеч переходил от одного феодала к другому. В 1500-1503 гг. вся Чернигово-Северщина отошла к Русскому государству, но в 1508 г. литовским феодалам удалось вновь овладеть Любечем. После Люблинской унии 1569 г. он вошел в состав Киевского, с 1635 г. – Черниговского, а с 1646 г. – Смоленского воеводства Речи Посполитой.... В июне 1648 г. Любеч был освобожден от господства польско-литовской шляхты и стал сотенным местечком Черниговского полка”* [2, с.589].

Уточнимо, що Любецька волость належала до Київського воєводства і до 1569 р. і увійшла разом з ним до Речі Посполитої, набувши статусу староства. Любецьке староство ніколи(!) не належало до складу Чернігівського воєводства. Нарешті, 1648 р. від “панування” польсько-литовської шляхти місто звільняла здебільшого

та ж сама “польсько-литовська”, а власне, українська шляхта Любецького староства, яка перейшла на бік козацького війська. Звісно, сприйняття нових політичних умов розділило цю спільноту, частина любецької шляхти залишилася вірною Речі Посполитій. Але саме представники любецької шляхти (козаки-шляхта) до кінця XVIII ст. формували козацьку старшину Чернігівського полку.

Навіть пропорційно литовсько-польська та козацька доба висвітлені у довідниках найменше. Наприклад, у довіднику “Чернігівщина” стаття, присвячена історії Любеча, містить 15% тексту про давньоруський Любеч (літописному Любечу присвячена ще й окрема розвідка), 4% - про литовсько-польську добу, 5% - козацьку, 33% - це історія міста у XIX ст., нарешті, 43% наведеного матеріалу присвячено XX ст. [1, с.419-420]. Схожі пропорції має стаття про Любеч у виданні “История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область”: археологічним пам'яткам регіону та давньоруському Любечу присвячено 11% тексту, литовсько-польській добі – 3%, історії періоду Гетьманщини – 11%, історії міста у XIX ст. – 10%, радянському періоду – 65% [2, с.579-587].

Дозволимо собі заповнити існуючу лакуну й навести найзначиміші, на нашу думку, факти з історії міста, передусім литовсько-польської та козацької доби. Зокрема, окреслимо коло намісників (володарів) Любеча, зміни в адміністративній та державній приналежності регіону, згадаємо основні події та дати з історії міста.

Своєму розвитку Любеч зобов'язаний вдалому географічному розташуванню – на високому лівому березі Дніпра, у місцевості, що утворює неприступну природну фортецю. Фактично Любеч замикав головну транспортну артерію Східної Європи – Дніпро, захищаючи з півночі землі Середнього Подніпров'я [3, с.5]. Слов'янські поселення у цій місцевості існували вже в перші століття нашої ери. У IX ст. тут виникає невелике місто з дерев'яними укріпленнями, а на 882 р. припадає перша писемна згадка про місто. У другій половині XI ст. в Любечі був побудований дерев'яний замок. У замку була невелика дерев'яна церква зі свинцевою покрівлею, окремо розміщувалися одноповерхові будівлі замкової сторожі та челяді. В усіх приміщеннях замку, окрім палацу, знайдено глибокі ями, в яких зберігалися запаси води та продовольства. Це дозволяло мешканцям замку (а це приблизно 200-250 чоловік), витримати річну облогу в “автономному” режимі [4, с.95-96]. Водночас Любецький замок був центром великого торгово-ремісничого посаду, який розташовувався на південь та захід від дитинця. Загалом розміри укріпленої частини Любеча сягали 4,5 гектара [2, с.588; 5, с.49, 53].

У XI ст. Любеч увійшов до складу Чернігівського князівства. Внутрішній розбрат і набіги половців негативно відбилися на становищі Подніпров'я. 1097 р. у Любечі відбувся з'їзд князів, покликаний врегулювати складні міжкнязівські відносини. Однак зупинити усобиці не вдалося. Під час однієї з них 1147 р. Любеч було пограбовано і спалено, а 1157 р. місто спустошили половці. Восени 1239 р. воно було захоплене монголо-татарами і, вірогідно, знищене [3, с.6]. Цікаво, що у письмових джерелах Любеч не згадується серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239-1240 рр., а потужний шар згарища, виявлений на дитинці, Б.Рибаків схильний був пов'язувати з подіями 1147 р., коли смоленський князь Ростислав “Любечь пожегл и много воевал и зла Ольговичам створил”. Хоча сучасні археологи таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 року, коли частина Чернігівської землі була розорена військом хана Менгу [6, с.32-34].

Із занепадом Чернігівського князівства старішими (великими) чернігівськими князями почали вважатися брянські, цілком вірогідно, що у першій половині XIV ст. Любецький замок входив до складу Брянського князівства [7, с.8-9]. У другій половині XIV ст. Любеч увійшов до складу Великого князівства Литовського, відповідно, розпочався новий етап у розвитку регіону. Це приєднання відбулося між 1355 та 1362 рр. [8, с.201; 9, с.55, 57, 62; 10, с.127].

Змінюється й адміністративне підпорядкування Любеча, який увійшов до складу Київського воєводства. У 1387 р. Владислав Ягелон надав “Любеч весь і

люди і землі і всі доходи” у володіння Іоану Ольгердовичу Скиргайлу, який володів містом упродовж 1387-1396 рр. Водночас у 1395-1396 рр. він княжив у Києві [11, s.109; 12, с.97,101]. Відомо, що після смерті Скиргайла у 1396 р. Києвом і київською землею керували великокнязівські намісники. За браком джерел відомості про намісників Любеча першої половини XIV ст. відсутні [13, с.223]. Вочевидь, Любецький замок уже входив до складу Київщини за князювання Олелька (Олександра) (1441-1454 рр.) та Семена-Василя Олельковича (1454-1470 рр.) [14, с.297; 15, с.97-98, 107]. У 1458 р. Любеч належав троцькому та віленському воєводи Яну Монивидовичу, який володів містом із середини XV ст., а у 1458 р. лише передав свої маєтності у спадок синам. У тестаменті 1458 р. серед його володінь згадуються волості Любеч, Брагин та Горволь [11, s.45-47; 12, с.114-116].

1471 р. в Києві був ліквідований інститут князівства і утворене воєводство. Любеч стає центром волості і як оборонний замок Київського воєводства набуває загальнодержавного значення. Тут формується унікальна соціально-територіальна спільнота – так звана любецька шляхта, яка взяла на себе обов’язок захисту північно-східних кордонів спочатку Великого князівства Литовського, потім Речі Посполитої і, нарешті, Гетьманщини. З тамтешнім замком були пов’язані щонайменше десять поколінь представників дрібної шляхти, які мешкали у навколішних селах, причому взаємини між ними характеризувались тісними родинними та корпоративними стосунками.

Першим намісником Любеча став син київського воєводи Ольбрихт Мартинович Гаштольд [15, с.99; 16, с.2]. У 1480 р. Мартин Гаштольд втратив уряд київського воєводи, того ж таки року Ольбрихт втратив старостинство в Любечі [17, с.268].

У 1480-1481 рр. у Київському воєводстві була викрита змова князів М.Олельковича, І.Ольшанського та Ф.Бельського. Вочевидь, ця змова виникла не без участі Московської держави, причому змовники, маючи на меті великокнязівський престол, хотіли розрахуватися з Москвою частиною земель Великого князівства Литовського (доказом цього вважається руйнація Києва 1482 р. союзником Івана III Менглі Гереем). Ф.Бельський втік до Москви, інші змовники були страчені у серпні 1481 р. [13, с.239; 15, с.99; 17, с.268-273]. Можливо, що у 1480-1482 рр. Любеч таки відійшов до Московської держави, але вже 1482 р. Любеч “з волостью” згадувався як “київський”, тобто залишався за Великим князівством Литовським [17, с.422; 18, с.88; 19, s.16, 21]. Нічого не можна сказати про державців міста у 1480-1481 рр. У 1482 р. ймовірним намісником Любеча був київський воєвода І.Ходкевич [20, с.115].

2 жовтня 1483 р. Любеч був наданий Казимиром Ягелоном “у вотчину” московському емігранту, двоюрідному брату князів Можайських, князю Василю Михайловичу Верейському. Між іншим, на думку сучасного історика О.Русіної, саме у Любечі князь В.Верейський сховав вивезену з Москви державну казну [11, s.45-47; 12, с.114-116; 21, с.271; 22, с.63-64]. 1486 р. мешканці Любеча скаржилися Казимиру Ягелону на “кривди и грабежи” з боку “московских людей”, Любеч постраждав і під час литовсько-московської війни 1487-1494 рр. [15, с.119; 23, с.443-444].

1499 р. В.Верейський отримав підтвердження на Любецький замок від Олександра Ягелона, але у 1500 р. він помер [22, с.63-64; 24; 25, с.197]. На короткий час новою володаркою Любеча стала його дружина разом з донькою Софією (у подальшому дружина О.Гаштольда). У 1500 р. місто відібрав у неї стародубський князь Іван Андрійович Можайський [11, s.242; 25, с.197]. У серпні того ж таки року його син Семен перейшов на бік Московської держави. За іншими джерелами, у 1500 р. Любеч був здобутий московським військом [12, с.192-193].

У 1500-1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська “многие грады, и волости, и села поплениша, и людей многих мечю и огневи предата и иных в плен поведоша”. Серед потерпілих у 1500 р. міст згадується й Любеч [12, с.195].

28 березня 1503 р. за договором між Литвою та Московською державою Любеч

відійшов до Москви [10, с.127; 11, с.337; 12, с.201; 21,с.271; 26, с.520; 27, с.209-210]. У березні-квітні 1503 р. князі С.Стародубський, В.Шемячич, С.Бельський отримали у володіння Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Гомель, Любеч, Почеп та інші міста “с волостьми” [28, с.399].

Наприкінці травня 1506 р., спустошивши по дорозі землі Московського князівства, через Лоеву гору до Литви вторглась орда кримського хана [29, с.328; 30]. У 1507 р. спалахнула нова війна між Литвою та Московщиною, а наступного 1508 р. польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала місто, оскільки 1508 р. “московський” князь Горенський, “взявши багато полонених та здобичі”, випалив посади Любеча та Вітебська [31, с.11; 32, с.401]. У “перемирному листе” 1508 р. московського князя Василя та короля Сигізмунда I Любеч “з волостми” названий литовським, а Чернігів, Стародуб та Гомель – московськими [33, с.125-126], хоча, на думку польських істориків, Любеч відійшов до Литви ще у 1507 р. [29, с.253].

1508 р. на порядку денному постало питання відновлення як самого замку, так і його околиці. Безумовно, стратегічне значення прикордонного Любецького замку у цей час помітно зросло, адже до початку XVII ст. територія волості ніби вклинювалась в московські володіння. З 1508 р. Любеч став володінням київського воєводи Єжи Монтовтовича (Монивидовича) [18, с.88; 34, с.244; 35, с.12]. Того ж таки 1508 р. уряд київського воєводи обійняв Юрій Олександрович Гольшанський (1508 – 1511 рр.) [14, с.325].

Незважаючи на те, що у 1512-1522 р. тривала чергова литовсько-московська війна, у 1516 р. Любеч був наданий О.Гаштольд у “вічність”. Вочевидь, це було зроблено з двох причин. По-перше, О.Гаштольд у 1471-1480 рр. обіймав уряд любецького державця, по-друге, він був одружений з донькою В.Верейського, любецького “отчича” у 1483-1500 рр., Ольбрихт Гаштольд володів Любечем у 1516-1542 рр. Крім того, він посідав уряд канцлера Великого князівства Литовського і воєводи Віленського [21, с.271].

У 1522 р. між Московською державою та Великим князівством Литовським було укладено перемир'я на п'ять років, за яким Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч “з волостьми” залишилися за Литвою. Але Московське князівство не припиняло спроб повернути регіон. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю, що його стародубські намісники “Любеч к себе приворачивают”. У 1526-1527 рр. Москва зобов'язувалася не чіпати Любеча з волостями – “земель не воювати”. У 1536 р. знову розпочалися військові дії, і Любецький замок був зруйнований московським військом. Крім того, регіон потерпав і від постійних татарських набігів [28, с.632, 640, 684, 686, 746, 753-754; 31, с.11].

1542 р. О.Гаштольд помер. Володаркою Любеча стала його дружина Софія Гаштольд-Верейська, яка ненадовго пережила свого чоловіка (померла 1549 р.) [14, с.306; 21, с.271]. Одразу після її смерті королівський ревізор Ян Шимкович провів опис Любецького замку (на жаль, текст його не зберігся) [21, с.271]. Не описувався замок і під час проведення ревізії київських господарських замків 1545 та 1552 рр. [36, с.41,161-170].

Опісля 1549 р. Любеч знову перейшов у підпорядкування до київських воєвод. У 1544-1555 рр. уряд київського воєводи обіймав Семен (Фрідріх) Глібович Пронський [14, с.311]. У 1551 р. московські війська захопили Любецький замок. Відомо, що намісник київського воєводи у Любечі Матвій Кмит був захоплений у полон московсько-татарським військом та ув'язнений у Любецькій фортеці, де тоді ж і загинув. 1552 р. його родич та остерський староста Філон Семенович Кмит Чорнобильський відвоював Любеч у Московщини [31, с.12; 37, с.141].

Новим намісником київського воєводи у Любечі став Іван Служка. Формально він був любецьким державцею впродовж 1551-1553 рр. (реально з 1552 р.) [21, с.270-271; 26, с.520]. З 1553 р. старостинський уряд знову перейшов до родини Кмитів [38, арк. 108 зв.-109].

У 1559 р. київським воєвудою став Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (1526-1608 рр.), володимирський староста, маршалок Волинської землі (1550-1608 рр.) [14, с.277]. Можливо, як певна противага київському воєводі на уряд любецького державці був призначений “литвин” Павло Сапега, згодом наставлений і київським каштеляном [26, с.104].

Уряд любецького старости Павло Іванович Сапега, вочевидь, обійняв ще у 50-х рр. XVI ст., можливо, водночас з київським воєвудою у 1559 р., хоча вперше у документах як любецький староста він згадувався лише 1561 р. [14, с.323, 325]. Новий староста чимало зробив для розвитку міста. Зважаючи на чергову литовсько-московську війну, Любеч у 1562 р. був посилений вогнепальною зброєю – з Пінська до Любеча “маеть быти послано фальканеты спижаных 2 (гармати калібром 7-10 см. – І.К.), гаковниц меньших 25 (гаубиці з великим кутом нахилу. – І.К.), ручниц 40, мождчери што порох робять 2. Куль до тое всее стрелбы... маеть быти так много, яко до половицы тое стрелбы” [37, с.117].

1562 р. військові дії тривали безпосередньо на терені Любецької округи. Чорнобильський староста Ф.Кмит розбив великий загін московського воєводи, який йшов з Чернігова на Остер, зробив вилазку і спалив Чернігів, а потім відступив до Любеча [39, с.20].

Через протиріччя із В.-К. Острозьким у 1567 р. київський каштелян та любецький староста П.Сапега не дозволив королівським люстраторам провести ревізію Любеча [26, s.520; 40, с.158-162].

1569 р. Київське воєводство увійшло до складу Речі Посполитої, але, незважаючи на зміну державної приналежності, уряд любецького старости та київського каштеляна аж до смерті у 1580 р. продовжував займати П.Сапега. Після завершення Ливонської війни у мирній угоді 1570 р. Московське царство зобов'язувалось не претендувати на прикордонні замки Польсько-Литовської держави – Київ, Черкаси та Любеч [31, с.12].

2 жовтня 1570 р. місту Любечу був наданий королівський універсал: “Вольности от мыт месту Любецкому, мещанам и жидам, которые в месте Любецком мешкают” [41, арк.17-17 зв.].

У 1571 р. була проведена люстрація Любецького староства. Населення Любеча на тоді становило 996 осіб (166 димів, у середньому по 6 чол. на кожний), з них 474 міщан (79 димів), 522 бояр-слуг та зем'ян (87 димів). У межах міста було 15 нив (відомо, що любецьке боярство та міщанство обробляли земельні наділи). 14 міщан з маєтками (житло та земельна ділянка) сплачували “на замок” по 3 гроші; 16 городників, “в месте мешкающих на чинше без работи”, – по 6 грошей; 4 перекупи з городами – по 10 грошей; 19 “убогих” (старців, калік та ін.) податків не сплачували; “драбів”, які мали свої халупи, – 23 (“поборів не брали”). 8 чоловік займалися ремісництвом (11 димів): 3 пушкарі, лучник, седельник, скорняк, коваль і чоботар. Ремісники сплачували “на замок” по 4 гроші, а якщо ремісник мав город, то по 3 [18, с.93; 19, s.30, 74; 26, s.496].

У 1579 р., коли складався поборовий реєстр “людності на службі військовій” Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, Любеч не описувався, бо Любецький підстароста не впустив ревізорів до замку (“не допустил людність... переписувати”) [19, s.150, 152].

Після смерті П.Сапеги любецьким старостою став Андрій Іванович Вишневецький (1580-1583 рр.) [14, с.117, 300, 301; 42, арк.2 зв.-3]. Королівське пожалування на цю посаду А.Вишневецький отримав 16 листопада 1580 р. у Вільно. Наступного дня був виданий лист короля “до всех обивателей староства Любецкого... аби мели князя Андрея Вишневецкого за правдивого старосту Любецкого” [43, арк.260 зв.-261].

12 листопада 1583 р. Любецьке староство “по смерті вельможного князя Андрея Вишневецкого” було надане “до живота” київському каштеляну Михайлу Вишневецькому [42, арк.2 зв.-3]. Після смерті князя Михайла, 11 лютого 1585 р. любецьким та лоевським старостою був призначений “до живота” князь Олександр

Вишневецький (у 1578 - 1581 рр. був гетьманом Запорозьким). Він став першим, хто обійняв обидві старостинські уряди – у старостві Любецькому та “новому... Лоегорському” [42, арк.4-5].

В останній чверті XVI ст. Любецьке староство складалась з трьох волостей: Любецької, Лоевської та Брагінської (остання у 1564 р. відійшла до Мозирського повіту, але 1569 р. знову була приєднана до Любеча) [19, s.26, 76]. 1585 р. від Любецького староства було відокремлено Лоевське (хоча, як правило, староста та підстароста на Любеч та Лоев призначався один). Як цілком самодостатня адміністративно-територіальна одиниця Лоевське староство згадувалось лише у люстрації 1629 р. [44, с.242].

Після смерті Олександра Вишневецького любецьким старостою став Войтех Хотимський. За привілеєм Сигізмунда III, наданим 10 липня 1594 р. у Стокгольмі, це пожалування надавалось “до ласки” за заслуги перед короною: “з небезпеченством здоровья и утратами маестностей своее показовал и на сесь час показовать не переставает, на сесь час тые староства наши Любецкие и Лоегорское зо всеми их пожитками и доходами”[40, с.266-267]. Уряд Речі Посполитої і надалі наголошував на важливому значенні Любеча як прикордонної фортеці. В інструкціях любецькому старості завжди містились вказівки щодо необхідності утримувати замок у належному стані. Зокрема, у листі 1594 р. В.Хотимському зазначалось: “меновите будуванья новые, поправленья старого, так же армату нашу без всякое шкody нашею и Речи Посполитое и уближенья подданных наших отпраовати и заведовати” [40, с.267; 45, с.281]. Старостинський уряд В.Хотимський займав до 1611 р. [46, s.92].

1606 р. був проведений перепис населення та земель Любецького староства. Ревізор упорядкували Інвентар, який містив перший і найповніший опис Любецького замку: “замок і містечко Любеч знаходиться на горі, в чотирьох чи п’яти гонах від Дніпра, а озеро (Болгач) в 100 гонах, передмістя знаходиться під самою Замковою горою з боку Брагіна, що на правому березі (Дніпра) над рр. Бражинкою (Брагінкою) та Єдучью (Єзуччо), цими ж воротами заїжджаємо до міста, вулицею, яка веде до ринку біля гори”. Центральна частина міста – Замкова гора - була невеликою – завдовжки “на постріл з луку”. У замку були усього чотири вулички, три з яких вели до ринку, а одна до Брагінської брами. Крім Брагінської, у місті була ще одна брама – Київська. Замкову гору з’єднував з містом ланцюговий підйомний міст (“звод з двома цепами”). При вході до замку стояла двоповерхова вежа, замкова стіна була двоярусна (“дві городні, одна нижче, а інша вище, на них бланкование” – тобто з надбудованою на стінах допоміжною спорудою, яка мала стелю і була пристосована до стрільби (“подсябитья”), поруч були комори. Ще одна вежа була двоповерховою, а під нею були розташовані 5 “міських комор”. Місто було оточене частоколом, зведеним на валу. Загалом у місті нараховувалось 300 будинків, у тому числі у замку: 28 міщанських, 60 “шляхетських, боярських та попівських, а також замкових слуг”. У передмісті мешкали міщани (202 будинки) та бояри (8 будинків). Кількість димів бояр разом з чемерисами (нижча категорія замкових слуг) у передмісті становила 35 [21, с.130; 26, s.521; 35, s.32-33; 47, с.2]. Як бачимо, Любецький замок був збудований як класичне середньовічне місто-фортеця. До самого замку безпосередньо належали 15 сіл (31 служба) [26, s.521]. У порівнянні з 1571 р. чисельність населення зросла з 1162 до 1800 чоловік, причому якщо шляхетська та боярська верстви у 1571 р. становили майже половину населення міста (500 чоловік), то у 1606 р. лише близько третини (570).

На початку XVII ст. Любецьке староство опинилося в епіцентрі боротьби за повернення Чернігівщини Речі Посполитій, у цей час любецька шляхта брала активну участь у військових виправах, зокрема, походи 1605 р. Лжедмитрія на Москву та у війні з Московщиною 1609-1618 рр. за Чернігово-Сіверщину [48]. У 1612 р. любецьким старостою став Микола Струсь, який займав цей уряд щонайменше до 1616 р. (1619 р. (?)) [14, с.217; 49, арк.22-23].

У 1612-1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападів

московського війська: “добра наші (королівські)... Любеч, утримання... Миколи Струся з Коморова... від Москви попалене та спустошене”. Королівська влада направила до Любеча “комісарів”, які мали з’ясувати втрати та масштаби руйнувань [46, с.92].

Матеріали королівських люстрацій першої половини XVII ст. дають змогу уявити масштаби руйнувань міста, значно скоротилася і кількість населення Любеча. Якщо у 1606 р. в місті мешкало 1800 чоловік (300 димів), то у 1616 р. – 1656 чоловік (276 димів) [19, с.86; 50, арк.55-68], а у 1625 р. – 600 чоловік (100 димів) [26, с.332].

У 1632 р. за королювання Владислава IV розпочалася чергова війна з Московською державою. Війська боярина М.Шейна “воювали... литовские городы” Батурина, Ромни, Борзну та Мену. Того ж таки року було взято в облогу Чернігів [29, с.492; 51, с.105]. Поляновський мир 1634 р. закріпив територію Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої. Незабаром Московська держава певним чином компенсувала втрату Чернігово-Сіверщини: 1646 р. Москві були повернуті Трубчевськ з навколишніми землями, які раніше належали Великому князівству Литовському. Щоб уникнути внутрішнього конфлікту з Литвою, Варшавський сейм 1646 р. ухвалив інкорпорацію Любецького та Лоевського староств до Стародубського повіту Смоленського воєводства Великого князівства Литовського [52, с.291; 53, с.145].

У 1632 р. уряд любецького староства перейшов до магнатської родини Калиновських. У 1632-1638 рр. любецьким старостою був Адам Калиновський [14, с.216; 54, с.115, 119-120]. 30 січня 1635 р. А.Калиновський королівським привілеєм затвердив своє право збирати податки з Любеча і Лоева [55, арк.95-95 зв.].

У 1638-1643 рр. уряд любецького староства посів чернігівський воєвода Мартин Калиновський [14, с.216; 54, с.115, 119-120], а у 1643-1652 рр. (з 1649 р. – номінально) старостою любецьким, вінницьким та брацлавським був його син Самуель Калиновський [54, с.119-120].

Шляхта Любецького староства взяла активну участь в Українській національній революції середини XVII ст. і протягом другої половини XVII – XVIII ст. продовжувала виконувати військові обов’язки, але в новій якості – козаків Війська Запорозького. У 1649 р. Б.Хмельницький висунув ультиматум, за яким українські міста, зокрема Любеч, мали перейти під юрисдикцію Війська Запорозького [56, с.52-56].

21 липня 1649 р. неподалік Любеча відбулася Лоевська битва, яка завершилася перемогою литовської армії. Але поразка козацького війська знекровила армію Я.Радзивіла, яка не змогла далі просуватися вглиб країни [57, с.385-431].

Розуміючи значення Любеча та його військовослужбової спільноти, Б.Хмельницький зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників, які мали гарантувати любецькій шляхті недоторканність. Першим володарем Любеча став чернігівський полковник М.Небаба, який 27 травня 1650 р. отримав універсал гетьмана, що зобов’язував його захищати інтереси любецької шляхти [56, с.105-106; 58, с.6]. У 1651 р., після поразки козаків у битві поблизу гирла Сожу Любеч був захоплений литовцями і став опорним пунктом армії Я.Радзивіла до 1652 р. [59, с.92, 96].

Місто сильно постраждало під час війни, у переліку міст Чернігівського полку 1654 р. Любеч названий “пустим” [60, с.379]. Про руйнацію Любеча свідчить і той факт, що у 1665 р. під час поїздки гетьмана І.Брюховецького до Москви Любеч навіть не згадувався серед міст, у яких мали бути розміщені московські воєводи та “ратні люди” [61, с.361].

Після утворення нової адміністративної системи Гетьманської держави Любецьке староство виявилось розподіленим між кількома сотнями Чернігівського полку, але Любецька сотня стала найбільшою з 16 полкових сотень. Козаки Любецької сотні несли сторожову службу на кордоні з Великим

князівством Литовським, який проходив по Дніпру. Постійний дозор був виставлений і на Замковій горі Любеча [62, с.666; 63, с.204-205].

Українські гетьмани неодноразово підтверджували права любецької шляхти, ще Б. Хмельницький 31 березня 1656 р. надав універсал любецькому сотнику Саві Кононовичу-Посудевському разом з Артемом Красковським та “из всею шляхтою тамошнею”, яка “от початку войны шире служачи у войску Запорожском, в кождых потребах добре ставають и за веру православную бьются”. Б.Хмельницький підтверджував усі привілеї “от королей здавна даних”. Ніхто не міг “кривдити” тамтешніх шляхтичів, щоб вони “якоби найспокойнише добр своих заживали” [56, с.184]. Традицію надання підтверджувальних універсалів любецькій шляхті продовжили гетьмани І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Брюховецький, Д.Ігнатович (Многогршній). За гетьманування І.Брюховецького (1663-1668 рр.) був наданий універсал і любецьким міщанам: “волное каждому везде, где хто похочет, помешкане через универсал наш мети позволяем, а особливо о поселении на руинах места Любецкого мешчанам любецким и хто одно колвек позволить ити до Любеча на мешкане на десять лет слободи заживати...” [64, с.305].

Наприкінці XVII ст. Любеч був відібраний у чернігівських полковників та перейшов у власність гетьмана І.Мазепи (1687 – 1708 рр.) [31, с.92; 65, с.42-68]. Можливо, що за І.Мазепи наприкінці XVII ст. був відбудований Любецький замок [66, с.8]. Відомо, що на Замковій горі стояв будинок І.Мазепи. Так звана “Мазепина книга” містить стислий опис будинку гетьмана: “в том местечку Любеч собственной Мазепинской двор со всяким строением. В том дворе 2 пушки медные на станках”. І.Мазепа володів у Любецькій околиці 3 “селами” і 21 “деревнями” [65, с.50]. Пізніше головна будова гетьмана отримала назву кам’яниці Полуботка, за назвою нового володаря [67, с.480].

1708 р. після розправи над мазепинцями Любеч перейшов у власність родини Полуботків. У другій половині XVIII ст. після одруження із Софією Полуботок чернігівського полковника Петра Милорадовича (1762-1781 рр.) маєтності родини Полуботків, у тому числі й Любеч, перейшли до Милорадовичів. Упорядники Румянцевського опису 1765-1769 рр. зазначали, що Любеч “состоит большею частию на горе, обнесено округ земляним валом з палисадом, которой от неприсмотру и непочинки весь осипался” [31, с.133].

З ліквідацією сотенного устрою у 1781 р. були створені Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Більша частина території Любецького староства увійшла до складу Березнянського, Городнянського (з 1801 р.) та Чернігівського повітів. Про становище Любеча у 80-х рр. XVIII ст. міститься інформація у праці О.Шафонського: “сие местечко имеет и поныне земляное обвалившееся укрепление... замок называемое находится, которое прежде деревянным мостом высоким с прочим жильем соединялось и под коим мостом колодезь был” [63, с.315].

У складі Чернігівської губернії (з 1802 р.) колишня Любецька околиця увійшла до складу Чернігівського та Городнянського повітів, а сам Любеч став містечком Городнянського повіту. Любецький замок у середині XIX ст. описував Л.Корицький: “старожилы показывают место, на котором находилась крепость и которое называется ”замок“. И поныне находятся в земле бревна и камня, которые своим составом и оригинальными формами и величиною, доказывают глубокую древность. Самая гора, на которой было укрепление, называется “замком” и имеет вид искусственной насыпи“ [68, с.255-256]. Цікаво, що Замкову гору мешканці Любеча, зберігаючи пам’ять про опального гетьмана, називали ще й Мазепиною [69, с.1]. Опис Замкової гори наводив Г.Милорадович у 1905 р.: «видны следы прежнего жилья: погребя и неровности в виде ямы и служившия фундаментом бывших там построек» [70, с.62].

Сподіваємось, що наведені матеріали дозволять упорядникам довідників та енциклопедій уникнути прикрих помилок, й тим самим вирізнити свої видання набагато вищим рівнем історичної достовірності.

Джерела та література:

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В.Кудрицького. – К., 1990. – 1108 с.
2. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – 816 с.
3. Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.5-8.
4. Рыбаков Б.А. Замок // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С.94-132.
5. Куза А.В. Древнерусские города // Археология СССР с древнейших времен до средневековья... – С.49-53.
6. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – Б.м., 1994. – С.32-34.
7. Кондратьев И.В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.). – Чернігів, 2005. – 152 с.
8. Голубовский П. История Северской земли до половины XIV века. – К., 1881. – 201 с.
9. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – 184 с.
10. Виноградский Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядкування (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник / За редакцією М.Грушевського. – К., 1931. – Т.IV. – С.127-143.
11. Kuczynski S.M. Ziemle czernihowsko-siewierskie pod władami Litwy. – Warszawa, 1936. – 412 s.
12. Русіна О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 244 с.
13. История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древний и средневековый Киев. – К., 1984. – 408 с.
14. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.
15. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – 312 с.
16. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – 118 с.
17. Грушевський М.С. Історія України-Руси / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К., 1993. – Т.IV. – 544 с.
18. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.85-101.
19. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Zrodla dziejowe. – T.XX. – Warszawa, 1894. – 289 s. + 185 s. + XXXI s.
20. Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990. – С.114-132.
21. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одеса, 1912. – Т.1. – XLIII с. + 599 с.
22. Кром М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – 296 с.
23. Литовская метрика. – Отд.1-4. – Ч.1. Книги записей. – Т.1. – СПб., 1910. – Т.XXVII. – 872 с.
24. Историк М.Любавский помилково вважав, що Василь Верейський володів Любечем у 1503-1508 рр., а Н.Яковенко – до 1501 р. Див.: Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // Чтения в Обществе истории и древностей Российских (далі. – ЧОИДР). – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.244 ; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.360.
25. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – 396 с.
26. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. – T.XXII. – Warszawa, 1897. – 668 s.
27. Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). – Т.CXLIX. / Отв. ред. С.Лазутка; Тексты подготовил И.Валиконите, С.Лазутка; Вильнюс. ун-т. – Вильнюс, 1995. – 338 с.; ил.
28. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487-1533). / Под ред. Г.О.Карпова. Изд.2-е. – СПб., 1882. – 870 с.
29. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1965. – Т.1. – 503 s.
30. На місці Лоевої гори пізніше, за старостування П.Сапєги (1559-1580 рр.), був побудований

Лоевський замок – друге за значенням місто Любецького староства. Зараз це м. Лоев Гомельської області Республіки Білорусь.

31. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – М., 1871. – 156 с.

32. Милорадович Г.А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – №50. – Часть неофициальная. – С.399-401.

33. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицлис; Р.Фирковичус; Д.Антавичус; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс, 1995. – 710 с.

34. Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // ЧОИДР. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.1-296.

35. Jablonowski A.W. Pisma. Т.ІІІ. Ukraina. – Warszawa, 1911. – 368 s.

36. Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887. – 279 с.

37. Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я.Балицлис; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс, 1996. – 207 с.

38. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі. – ЦДІАК України). – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Волинська метрика. Книга РМ 21 (1613, 1615-1616, 1618-1619 рр.), 139 Арк.

39. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – 216 с.

40. Акты об украинной администрации // Архив Юго-Западной России. – 1907. – Ч.VIII. – Т.V. – III с. + 560 с.

41. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.192. – Волинська метрика. Книга РМ 2 (1569 – 1572, 1574 рр.), 204 Арк.

42. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. – Волинська метрика. Книга РМ 8 (1583-1585, 1588-1593, 1595-1598, 1600, 1601, 1603 рр.), 147 Арк.

43. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.216. – Волинська метрика. Книга РМ 5 (1576-1586, 1588 рр.), 384 Арк.

44. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів // Науково-довідникові видання з історії України. Вип. 49. – К., 1999. – 314 с.

45. Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К., 1928. – С.281-289.

46. Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Ryarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. Т.ІІІ. – Petersburq, 1859. – 472 s.+ XV s.

47. Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2-3.

48. Див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648. – К., 2006. – 496с.

49. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Волинська метрика. Книга РМ 23 (1616-1626 рр.), 474 Арк.

50. ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.39. – Документи из архивов Польской Народной Республики, Арк.29-74.

51. Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т.1. – 146 с.

52. Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя... – С.290-300.

53. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордон воеводств у світлі джерел. – К., 1993. – 184 с.

54. Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С.113-130.

55. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Волинська метрика. Книга РМ 26 (1633-1635, 1643, 1645, 1647 рр.), 459 Арк.

56. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1998. – 384 с.; 34 іл.

57. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького / Твори. – Т.ІІ. – Філадельфія, 1980. – XIX с. + 346 с; іл.

58. Коваленко О. Мартин Небаба: людина з легенди // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С.3-11.

59. Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове містецтво. – К., 1998. – С.92-111.

60. Яблоновский А.В. Левобережная Украина в XV-XVIII ст. Очерк колонизации // Киевская

Старина. – 1896. – № ЛІІІ. – Июнь. – С.369-379.

61. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – 767 с.

62. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии // Прибавления к Черниговским Епархиальным Известиям. – 1863. – № 20. – 15 октября. – С.657-672.

63. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Изд. М.Судиенко. Ч.1-2. – К., 1851. – 302 с.

64. Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Т.2. – Ч.1. – Харьков, 1902. – С.301-320.

65. Ситий І. Любеч та його округа у 1726 р. // Сіверянський літопис. – 1995. – №4. – С.42-68.

66. Вечерський В. Що знайшов академік Рибаків // Старожитності. – 1992. – Ч.8. – С.8.

67. Радишевський Р., Свербігуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – 552с.

68. Корицкий Л. Краткие исторические, статистические и этнографические сведения о м.Любеч // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – №37. – Часть неофициальная. – С.255-267.

69. Л-ий А. Старинная пристань Северной земли // Черниговские губернские ведомости. – 1903. – №3282. – С.1.

70. Милорадович Г.А. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – 105 с.; ил.

Любов Шара

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРНІГОВА: З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ

(електрифікація міста, упорядкування вуличної мережі)

Будівництво водогону в Чернігові наприкінці ХІХ ст., про що йшлося у попередній красназавчій розвідці, було важливим кроком у напрямку розвитку комунальної сфери. Водночас її рівень значною мірою визначається ще двома невід'ємними компонентами - зовнішнім освітленням та упорядкуванням дорожнього полотна транспортних комунікацій. Функціональне призначення зовнішнього освітлення, з одного боку, має утилітарний характер – забезпечує достатню видимість, необхідну для безпеки руху транспортних засобів і пішоходів, комфортність проживання городян, а з іншого – естетичний. У вечірній і нічний час освітлення підсилює архітектурно-художнє оформлення населеного пункту (до речі, саме ця особливість зовнішнього освітлення інтенсивно використовується в сучасних містах). Прагнучи підкреслити велич архітектурного ансамблю древнього міста, місцева влада й приватні підприємці (але вже з іншою метою, передусім рекламною), не шкодуючи коштів, активно встановлюють освітлювальні пристрої. Інша річ, що рівень культури громадян часто не дозволяє помилуватися красою нічної підсвітки.

Чернігів останньої третини ХІХ ст., звісно, не мав потужних пристроїв нічного освітлення. Відомо, що у ХVІІІ ст. міське самоврядування виділяло гроші на утримання кількох ліхтарів, розміщених біля приміщень державної адміністрації. Красу нічного Чернігова можна було побачити лише у святкові дні, коли в небі спалахували тисячі вогнів ілюмінацій. На їх придбання з бюджету виділялася кругленька сума, оскільки упродовж року купували не менше 10 тис. площок. Станом на 1845 р., у місті було встановлено 97 вуличних ліхтарів [1, с.4]. Дореформене самоврядування зобов'язувалося виділяти гроші на їх експлуатацію, хоча всі необхідні розпорядження щодо освітлення видавалися губернським правлінням. Більше того, ліхтарі працювали за спеціально складеним графіком, запаливалися і гасилися у визначений час залежно від пори року. Цікаво, що графік узгоджувався міністерськими чиновниками, котрі, як згадував В. Хижняков, адаптували його до умов Санкт-Петербурга, не врахувавши того,

що в Чернігові не буває "білих ночей" [2, с.78-79]. Будинки заможних городян освітлювалися так званими "лампами-блискавками", резервуар яких наповнювався спиртом-денатуратом. Прості жителі Чернігова користувалися свічками і газовими лампами [3, с.5].

До реформування виборного управління в 1870 р., тобто протягом 25 років, кількість освітлювальних пристроїв лишилася сталою. Дума, сформована за новим Міським положенням, отримала у розпорядження ті ж 97 ліхтарів. Потім ситуація почала змінюватися. Протягом десяти років виборне управління встановило 178 ліхтарів. Розміщувалися вони на головних вулицях — Шосейній і Борисоглібській — на відстані 200 сажнів один від одного, на інших вулицях відстань була більшою [4, арк. 380]. Контроль за функціонуванням освітлювальної мережі покладався на виборні органи: один із призначених депутатів наймав ліхтарників для регулювання її роботи і проведення необхідного ремонту.

Освітлювальні пристрої були примітивними: газові ліхтарі, вмонтовані на стовпах. За світловою потужністю вони поділялися на десятилінійні з 9 світильниками та п'ятилінійні — з 4-ма. Потужніші десятилінійні встановлювалися, як правило, у центрі, п'ятилінійні — на околицях. Працювали вони упродовж 9 місяців. Запалювалися із настанням темноти: у зимові місяці з 5-6 год., весняні — з 7-8 год., осінні — з 5-7 год., гасилися близько другої години ночі [5, арк.26]. Улітку, як бачимо, місто не освітлювалося, не горіли ліхтарі й 12 днів поспіль, коли місяць був у повні (економили).

Таке примітивне освітлення, безумовно, не задовольняло населення. По мірі розвитку Чернігова, розширення його території постала потреба шукати шляхи вдосконалення і покращання освітлювальної системи, тим паче, що в інших губернських містах уже функціонували електричні станції. У 1889 р., коли виборні інституції більш-менш забезпечили централізоване водопостачання населення (будівельні роботи ще тривали, існувала проблема фінансування, але водогін працював), депутат П. Цвет запропонував збудувати електростанцію. Він вважав, що цілком можливо реалізувати дану ідею. У розпорядженні міста є старе приміщення водогінної станції, розташоване на Богуславській вулиці (в районі Семінарського (Білого) мосту через Стрижень), його варто лишень переобладнати. У фінансовому плані це обійдеться 200 руб., не більше, на експлуатацію станції витрачатимуть приблизно по 2 тис. руб. на рік. Така пропозиція видалася думцям слухною, було вирішено створити комісію, яка б ретельніше все обміркувала і склала план-кошторис [6, с.112].

Майже в той же час до управи звернувся механік телеграфного відомства М. Зюков, який запропонував свій проект електрифікації Чернігова. Він пообіцяв за відповідну плату встановити 20 електричних ліхтарів по лінії від приміщення думи до Вознесенської церкви і від міського бульвару до богоугодного закладу. Електростанцію можна влаштувати у тому ж таки приміщенні водогінної станції, забезпечивши її новим обладнанням. Його кошторисом передбачалося 6 тис. руб. на технічне устаткування, 2540 руб. на утримання електросистеми, у тому числі виплату заробітної плати обслуговуючому персоналу і по 500 руб. щорічно М. Зюкову за нагляд та ремонт електромережі [7, арк.28, 29]. На перший погляд, ідея варта уваги. Органи самоврядування повинні тільки виділяти необхідні гроші, решта проблем поточного характеру буде вирішуватися механіком. Та депутати на засіданні, що відбулося 7 травня 1892 р., винесли вердикт — відхилити проект. Він досить дорогий. Проте рішення думи не зупинило М. Зюкова на шляху до мети. Буквально через рік, у 1893 р., він вдруге звернувся до виборного управління, але вже з іншим міркуванням. Механік попросив дати йому в оренду занедбане приміщення водогінної станції на 10 років. Він самотужки зробить там переобладнання і розпочне електрифікацію міста. Натомість органи самоврядування отримуватимуть, окрім ренти за станцію, по 1,5 руб. за кожен встановлену лампочку. Депутати пристали на такі умови [7, арк.30].

М. Зюков відразу ж зайнявся переобладнанням водогінної станції, придбав

необхідне обладнання, провів підготовчі роботи. Електрифікація Чернігова розпочалася з приміщення міської думи, що цілком закономірно, згодом установили ліхтарі на мосту через Десну. У 1895 р. з'явилися 2 електроточки потужністю 1200 свічок на Гімназійній і Соборній площах (оплату здійснили за рахунок установ, розміщених там), 2 – у міському саду [8, с.17] та 10 - уздовж Богоявленської і Шосейної вулиць (спонсорами виступили тамтешні мешканці). За кожен ліхтар підприємець отримував по 100 руб., сплачуючи, як і домовилися, по 1,5 руб. до бюджету. На таких же умовах М. Зюков проводив електричне освітлення до приватних будинків. Протягом двох років абоненти замовили 58 освітлювальних пристроїв [1, с.4]. Дещо пізніше вони з'явилися на Московській вулиці (5 шт.), але оплата за їх монтування зросла до 125 руб. [9, арк.2]. Попит зазвичай породжує зростання ціни.

Електричні ліхтарі, звісно кращі, ніж гасові, але невдовзі населення почало скаржитися на малу потужність. Підприємець пояснював це браком коштів для ефективного функціонування електростанції. Утім, людей, які заплатили за товар, цікавила його якість, а не причини її погіршення. М. Зюков, враховуючи, що зобов'язався 10 років обслуговувати ліхтарі, тобто фактично дав гарантію, почав шукати спосіб покращити матеріальну базу для нормальної роботи електростанції. Єдиним виходом, на його думку, була організація спільного товариства. Компанійоном М. Зюкова став підприємець Губер, котрий спеціалізувався на реалізації технічного обладнання, в першу чергу парових машин. У червні 1896 р. була створена компанія, яка отримала назву "Зюков і К" і статус юридичної особи зі стартовим капіталом 45 тис. руб. Тоді ж чернігівська управа дозволила їй користуватися приміщенням старої водогінної станції орендним способом протягом 12 років, хоча юридично не оформила контракту. Сума річної ренти становила 800 руб. [10, с.1]. Власники компанії купили для електростанції додатково паровий котел, парові машини і три динамо-машини. Однак далі справи не пішли успішно. Компанія фактично не мала прибутків, оскільки попит на електричні лампочки зменшився. Наявні не вдовольняли власників, городяни продовжували скаржитися на слабку потужність освітлювальних пристроїв, а отже, говорячи сучасною мовою, підприємець та його компанія мали лише хорошу антирекламу. Та, в принципі, й електрифікація - недешеве задоволення. Встановити на вулицях лампочки за 125 руб. могли з потугами тільки в складчину або шляхом фінансування з боку державної, земської чи іншого характеру організацій.

Усе напруженішими ставали відносини між компанією та органами самоврядування. Останні мусили реагувати на скарги населення і ввели штраф: за кожен непрацюючий ліхтар керівництво компанії повинно було платити по 50 коп. Щоправда, особливого контролю з боку управи не спостерігалось, а тому штрафи бралися рідко. Водночас М. Зюков наполягав на офіційному оформленні контракту про експлуатацію компанією приміщення водогінної станції, власне на тоді електростанції. Дума ж постійно відтягувала остаточне рішення. Її позиція пояснювалася суто прагматичними міркуваннями в інтересах міста. Якби погодилися на контракт, то електростанція, як раніше планувалося щодо водогону, утримувалася б концесійним способом (так наполягав М. Зюков). Думці на таке не пристали. Навпаки, в 1898 р. міський голова Н. Рудін запропонував депутатам викупити електростанцію. Коштів у бюджеті малувато, значна сума боргу за водогін, але господарський спосіб експлуатації електростанції кращий. Гласні звернулися до керівників компанії, пропонуючи продати станцію, але отримали категоричне "ні". На той момент "Зюков і К" уже вели перемовини про купівельну угоду з підприємцем І. Конфельдом [11, с.13]. Тоді управа ризикнула – таємно розпочала переговори з І. Конфельдом, пообіцявши надати йому концесію на викуплену ним електростанцію. Було обговорено в загальних рисах умови домовленості. Планувалося встановити концесійний термін – 45 років із правом викупу електростанції містом через 10 років. У другому десятиріччі, якщо цього

не станеться, підприємець буде сплачувати в місцевий бюджет по 1% від річного валового прибутку, у третьому — по 2%, у четвертому — по 2,5%, а останні 5 років — по 3%.

Підприємець пообіцяв встановити додатково 13 ліхтарів і в перспективі прокласти трамвайну лінію, ініціювавши новий вид міського транспорту. Трамвайна лінія мала проходити по трьох напрямках: від вокзалу до богоугодних закладів, від лавки Свечнікова до міського саду по Богоявленській і Московській вулицях, по Гончарній вулиці та Олександрівській площі. Плата за проїзд варіювалася рівнем обслуговування. Пасажири першого класу купе платили 6 по 7 коп., 2-го класу — по 5 коп., для учнів знижки — вартість квитка 3 коп. При пересадці ціна проїзду зменшувалася 6 на 20%, за вантажі — по 2 коп. з пуда. Вкажемо, що можливість мати трамвай зіграла чи не вирішальну роль при голосуванні депутатів за концесію з І. Конфельдом. Підприємець також пообіцяв дати 10 тис. руб. застави: 5 тис. руб. до підписання концесії і 5 тис. руб. — після.

Органи самоврядування надіслали концесійний договір до Міністерства внутрішніх справ для погодження. Тамтешні чиновники внесли деякі корективи. Вони вимагали зменшити строки концесії до 40 років і скласти окремі угоди про експлуатацію електростанції та будівництво трамваю [11, с.115, 116].

Про переговори між І. Конфельдом і міською владою Чернігова дізнався М. Зюков. Він відразу ж подав скаргу на ім'я губернатора, наголошуючи на "нечесній грі" виборного управління. Його компанія, несучи збитки, продовжує освітлювати місто (завдяки фінансовій допомозі Товариства Києво-Воронезької дороги, яке асигнувало 2 тис. руб., встановили ще 10 електричних ліхтарів на центральній вулиці в напрямку до вокзалу [12, с.67]), а дума веде переговори за їхньою спиною, обіцяючи іншому підприємцю концесійну угоду, тоді як "Зюкову і К" чомусь відмовляє. Нам невідомо, якою була реакція губернатора, але знаємо про подальші кроки М. Зюкова. Очевидно, щоб покласти край домовленостям І. Конфельда і думи, він оголосив, що продасть електростанцію за 75 тис. руб. Для І. Конфельда така ціна виявилася завищеною. Він відмовився, план думи лопнув, як мильна бульбашка — ні електростанції, ні трамвая. На засіданні думи, що відбулося 23 жовтня 1899 р., частина депутатів уже схилилася до думки погодитися на концесію з "Зюков і К", але не набрала більшості для голосування. Вирішальним днем, що розрубав гордіїв вузол, стало 27 січня 1900 р. — компанія поставила ультиматум: або дума надасть концесію, або вона припинить електричне освітлення міста. Гласні, зібравшись на нараду, заслухали звіт членів управи, які проаналізували всі "за" і "проти" щодо концесійної угоди. У висновку зазначалося, що концесія місту не вигідна. Навіть після її завершення компанія не передасть безкоштовно у розпорядження самоврядування електростанцію. Чому б не спробувати знайти 100 тис. руб., за розрахунками депутатів, і не збудувати власну станцію. Обладнати її досконалішими машинами для економії електроенергії й експлуатувати господарчим способом. Позику можна взяти шляхом облігаційного займу, адже населення зацікавлене в електрифікації.

Думці погодилися з такими резонними аргументами членів управи й доручили їй сформувати комісію, щоб ще раз обміркувати пропозицію щодо власної електростанції. 9 лютого 1900 р. знову зібралася засідання думи, на якому, після доповіді голови комісії, ухвалили рішення подати клопотання про отримання позики.

"Зюков і К", дізнавшись про такі кроки органів самоврядування, різко змінили свою войовничість, налаштувавшись на переговорний процес щодо продажу електростанції місту. У них не було вибору. Збитковість об'єкта очевидна. Станом на 1900 р. загальна сума прибутку становила 2594 руб. 45 коп., а обсяги видатків на обслуговування — 2534 руб. 78 коп., тобто власники отримали чистого доходу 59 руб. 67 коп. Здоровий глузд керівництва компанії переміг. Відбулася низка зустрічей з представниками виборного управління, на яких обговорювали умови і, головне, ціну електростанції. Депутатам, котрі відчували себе господарями

ситуації, вдалося знизити суму викупу аж на 30 тис. руб. Замість 75 тис. руб., які М. Зюков просив у І. Конфельда, погодився продати за 45 тис. руб. 23 листопада 1900 р. міська комісія оглянула електростанцію і, здавалося б, нарешті повинні оформити угоду. Проте члени комісії доповіли думі, що вартість технічного обладнання значно нижча 45 тис. руб. Знову відклали підписання договору купівлі-продажу. У результаті затягування часу гласним вдалося виторгнути ще 6 тис. руб. Зрештою, 14 грудня 1900 р. відбулося юридичне оформлення придбання електростанції містом за 39 тис. руб. Із січня 1901 р. вся електрична система повністю контролювалася виборними інституціями [7, арк.31, 32]. На той час на станції працювали 3 парові машини, 6 динамо-машин і 3 парові котли. Вони виробляли електроенергію для 98 приватних абонентів (1 кВт-час коштував 23,9 коп. [13, с.25]) і 27 ліхтарів, встановлених на міських вулицях і площах [6, с.116].

Господарський спосіб утримання електростанції позитивно позначився на якісних показниках отриманого струму та кількості освітлювальних пристроїв. Упродовж трьох наступних років у Чернігові нараховувалося вже 48 [13, с.25] (за статистичними даними, взятими з "Города России в 1904 г.", - 43 [14, с.202]) вуличних ліхтарів, з яких 10 розміщувалися на вокзалі, 5 – на Красній площі і 3 – на Валу [13, с.25].

Зауважимо, що на початку ХХ ст. електричне освітлення почало з'являтися і в інших містах Чернігівської губернії. Зокрема, в 1901 р. (за іншою інформацією, в 1902 р., можливо, саме з цього часу станція почала виробляти електроенергію [15, с.1]) збудували електростанцію у Новгороді –Сіверському. Спонсором виступило повітове страхове товариство, очолюване В. Цепеницьким, яке виділило 87 тис. руб. для водонасосної станції, водогону та електростанції. Там встановили парову машину "Компаунд", два генератори постійного струму напругою 500 вольт, потужністю 60 кВт. Проте н.-сіверська електростанція, на противагу чернігівській, перейшла в розпорядження місцевого виборного управління тільки в 1915 р. [16, с.7].

Повертаючись до чернігівської електростанції, вкажемо, що вона, незважаючи на старання органів самоврядування, не могла відразу ж забезпечити повноцінне освітлення всього міста. На околицях Чернігова продовжували використовувати газові ліхтарі. Їх кількість поступово збільшувалася: на кінець ХІХ ст. нараховувалося 400 [11, с.207], у 1904 р. – 500 [14, с.202], у 1908 р. – 570 шт. [13, с.25] Обслуговувалися вони ліхтарниками, яких зазвичай управа наймала з с. Халявіна. Наголосимо, що охочих працювати було небагато, оскільки експлуатація газових світильників пов'язувалася з деякими труднощами: вони швидко загасали, їх доводилося засвічувати по декілька разів протягом ночі. Тому, якщо не вистачало вільнонайманих робітників, мусили залучати за дозволом начальника місцевої в'язниці арештантів.

Використання газових ліхтарів не багато поступалося у фінансовому плані електричним. Робота ліхтарників оплачувалася по 7-8,5 руб. щомісяця (влітку на 50 коп. більше), вартість газу коливалася у залежності від пори року, скажімо, у 80-90-х роках обходилася від 87 до 102 руб.(пуд газу коштував близько 5,75 руб. [8, с.17]). Довгий час постачальником пального був власник магазину Сачко. У нього купували газ оптом, у бочках до 30 пудів і зберігали їх у спеціальному пожежобезпечному приміщенні, збудованому в садку Олександрівського ремісничого училища [11, с.207]. Постійною статтею видатків була купівля скла, бо воно часто билася чи то місцевими шибениками, чи то поривами вітру. Намагалися використовувати дорожче, сподіваючись на кращу якість, але і його існування було нетривалим, більш ніж рік скло не слугувало. Щоб показати обсяги видатків на газове освітлення, наведемо такі показники: у 1870 р. загальна сума витрат становила 420 руб. [4, арк.380], у 1871 р. – 1323 руб. [13, с.24], у 1880 р. - 1430 руб. [4, арк.398], у 1884 р. - 1280 руб., у 1885 р. – 1322 руб., у 1886 р.- 1554 руб. [17, с.38, 52, 54], у 1894 р. – 2589 р., у 1905 р. - 3600 руб. [13, с.24, 25].

Таким чином, наприкінці ХІХ ст. завдяки зусиллям виборного управління у

Чернігові з'являється власна електростанція, збільшується кількість освітлювальних пристроїв на вулицях і площах, що в кінцевому результаті значно поліпшило зовнішнє освітлення міста.

Не менш вагомою складовою комунальної галузі Чернігова стало шляхове господарство. Вулична мережа, її якісні характеристики, передусім тип дорожнього полотна, безпосередньо корелюються з поняттями рівень санітарно-гігієнічного стану міста, його архітектурно-планувальної витонченості, естетичності зовнішнього вигляду.

До реформування міського самоврядування вулиці Чернігова були ґрунтовими, що не дозволяло забезпечувати належні умови безпечного руху транспорту і пішоходів. Як відомо, під дією природно-кліматичних факторів ґрунтова основа втрачає щільність і руйнується. Сам по собі ґрунт, будучи складною, динамічно змінною дисперсною системою, не має достатньої щільності, опору до дії природних чинників у плані зміни водно-теплогового режиму, а отже, часто деформується, утруднюючи рух транспортних засобів і пішоходів. Особливо проблематичним пересування було весною та восени, в період дощів. За свідченням сучасників, наступало справжнє лихо, багнюка надовго перешкоджала рухові гужового транспорту, населення у такий час намагалося менше виходити з будинків. У Чернігові навіть з'явився новий вид підприємництва — перенесення через грузькі місця людей і багажу за відповідну плату. Користуючись моментом, місцеві винахідники таким способом намагалися заробити, зазвичай пропонуючи допомогу приїжджим. Ґрунтові дороги не забезпечували відповідних санітарно-гігієнічних вимог й за оптимальних кліматичних умов. Улітку на них утворювався товстий шар пилу, який не лише утруднював дихання, а й містив різноманітні хвороботворні збудники. Як правило, значна концентрація пилу накопичувалася у нижньому повітряному шарі, тобто в пішохідній зоні.

Усе це вимагало покращення дорожнього покриття. Чернігів все-таки губернське місто, тут була резиденція губернатора, час від часу приїздили високоповажні гості, зрештою проходили торгові комунікації, відбувалося передислокування військових частин. Той косметичний ремонт, що здійснювався, на кшталт заощення ямок фашинніком чи дерев'яними пластинами перед Красним мостом, будівництво на центральних вулицях мостових і тротуарів із дубових пластин, суттєвого покращення не давав. Отож, у 1864 р. тодішній губернатор князь Голіцин ініціював створення комісії, котра мала скласти план-кошторис заощення центральних вулиць міста і, головне, знайти джерела фінансування. На жаль, робота комісії не мала практичного продовження. Все обговорили, план-кошторис склали, але не знали, за який кошт його реалізувати. Фактично тільки на папері й залишилися згадки про комісію. Напередодні реформування органів самоврядування міський архітектор Березовський розробив і подав на розгляд думців проект будівництва мостової, однак його доля була аналогічною. Відсутність грошей, за офіційною версією, а мабуть, бажання, стали й цього разу на заваді упорядкування дорожнього полотна [6, с.135].

Депутати новообраної за Положенням 1870 р. думи також не полишали без уваги питання поліпшення стану міських вулиць і площ. 21 квітня 1871 р., обговорюючи поточні справи, член управи І. Ладога запропонував розпочати формувати стартовий капітал для брукування вулиць. Для цього, на його думку, варто запровадити збір із власників коней — 1 руб., корів — 50 коп., кіз, свиней — 25 коп., собак мисливських і кімнатних — у подвійному розмірі (стосовно кого подвійне оподаткування — не вказувалося). Натомість гласний В. Хижняков порадив стягувати податки з торговців, котрі, провозячи свій товар по вулицях, були, як ніхто інший, зацікавлені у їх належному стані. Оскільки подали дві пропозиції, то вирішили створити комісію, щоб вона все проаналізувала й доповіла на засіданні думи. На жаль, це рішення загубилося серед інших не менш важливих і нагальних проблем, які постали перед новою думою [18, с.22]. Можливо, визначальну роль зіграв той факт, що починання реформованих виборних

інституцій загальмовувалися міським головою й тими депутатами, котрі були переобрані за Положенням 1870 р., продовжуючи працювати за старою схемою: менше ініціатив - менше клопоту (мер Я. Селюк очолював органи самоврядування до реформи 1870 р. і залишився на посаді після неї). Такий висновок напрошується, коли аналізуєш практичні здобутки виборного управління. Майже всі важливі проекти були реалізовані в часи головування В. Хижнякова. Недарма його й переобирали тричі поспіль. Звісно, не хотілося б перебільшувати роль даної особи, бо, в принципі, відомості, які черпаємо з опублікованих Чернігівською думою матеріалів, занотовувалися для майбутніх поколінь у пору керівництва В. Хижнякова. Тому, допускаючи певну частину суб'єктивності в плані возвеличення його заслуг, водночас не можемо їх применшувати.

Отож із 1875 р., коли після чергових виборів змінився депутатський склад думи й мером обрали В. Хижнякова, проект брукування міських вулиць почав набирати реальних обрисів, хоча в перші роки теж виникали труднощі. У 1875 р. лише обговорили можливість збирання коштів на будівельні роботи. Вже згадуваний архітектор Березовський вкотре нагадав про свій план-кошторис 1869 р.; депутат П. Цвет висловив думку про організацію добровільних пожертвувань, до речі, першим і показав приклад, передавши до міського бюджету 100 руб. на брукування. Далі увага думців переключилася на будівництво водогону, про що йшлося вище. Власне, централізоване водопостачання загальмувало процес упорядкування транспортних комунікацій. Водогін на той момент був важливішим.

У наступному 1876 р. склали проект вимошування вулиць штучним бутом з цегли. Але для його отримання необхідно спочатку збудувати цегельний завод з гофманською піччю (вона коштує 1200 руб.) [6, с.136]. Якщо не знаходилося грошей на упорядкування вулиць, то на спорудження заводу – й поготів. Правда, у листопаді того ж року розпочали ремонт спуску на Лісковицю біля Єлецького монастиря. З бюджету виділили 769 руб., хоча справу не завершили, оскільки виникла нагальна потреба відремонтувати під'їзну дорогу до Десни. Осінь видалася дощова, ґрунтова основа розмилася, і водовози не могли доїхати до річки [18, с.514].

Нарешті 12 вересня 1878 р. дума створила депутатську комісію, яка розробила план заощення Базарної площі, Богоявленської, Богуславської і П'ятницької вулиць загальною площею 6418 кв. сажнів. Згідно з розрахунками, витрати повинні становити 45 тис. руб. (планували купити 434 куб. сажнів каміння по 75 руб. за куб та оплатити роботу) [6, с.137]. Фінансова база для втілення плану передбачалася. Не вся сума, та принаймні на перші кроки вистачило б: 11 тис. руб. zostалися у Чернігові як застава інженера Лауреля (нагадаємо, що він залишив 10 тис. руб., але з відсотками отримали ще одну тисячу) та 12 тис. руб. виділив громадський банк [6, с.137].

Оголосили тендер на поставку каміння – бруківки, так званого валунного каменю, буличнику чи іншої, схожої за структурою, породи. Потенційні постачальники повинні були подати зразки каміння (не менше 10 сажнів) для оцінки спеціалістами, найнятими управою. Якщо камінь будуть транспортувати водною артерією – Десною, то виборне управління виділить місце на березі річки, якщо сушею – у місті. Переможцю тендеру видається квитанція, за якою він зможе отримати гроші упродовж 7 днів після укладання угоди. Ті підприємці, в яких не куплять камінь, повинні вивезти його з міської території протягом 15 днів після оцінки комісією, інакше товар буде оподаткований. Визначався остаточний термін представлення зразків матеріалу – 15 серпня 1879 р. [18, с.673].

Відповідно до оголошених умов у Чернігів прибули торговці, і в результаті проведеної комісією оцінки представлених зразків визначили кращий. Його власником виявився підприємець Френкель з Новгород-Сіверського. Саме у нього й закупили 234 куб. сажень каміння за ціною дещо більшою, ніж передбачалося, - по 80 руб. за куб [18, с.680].

У березні 1879 р. дума затвердила план робіт щодо упорядкування дорожнього полотна. Передусім були визначені заходи щодо підготовки ґрунтової основи для

брукування. Робітники повинні вирівняти дорогу, засипавши всі виїмки, зрівнявши підвищення, зробити розмітки ширини і висоти вимощування вулиць, нанести піщану масу товщиною 4 вершки, на яку потім викладати камінь. Власне, дорожньо-будівельними роботами передбачалося облаштування узбіч вулиці, вимощування її камінням, заповнення швів між ним й ущільнення бруківки. Бортові сторони зазвичай викладалися великим за розміром камінням (понад 18 см.), сама бруківка робилася з використанням приблизно однакового матеріалу — 14-18 см. Процес замощення проходив так. Наймані робітники сідали поперек вулиці на відстані 1-1,5 м один від одного, робили кельмою заглибини у піщаній основі і вставляли в неї камінь. За допомогою кіанки (спеціальний інструмент), ударяючи, рівняли його по висоті та ущільнювали трамбовкою (вага близько 20 кг). Щілини бруківки заповнювали кількома шарами дрібних камінців розміром 10-20 мм, піском й утрамбовували.

Керувати роботами повинен підрядник, його помічником мав бути десятник. Як гарантію виконаного обсягу робіт підрядник вносив до управи заставу, котра потім поверталася. Наголосимо, що заставу, як правило, управа клала на депозит у громадський банк. Після успішного завершення контракту, виконавець отримував заставу, а управа — дивіденди. Зарплатня підрядника залежала від кількості забрукованих сажнів. За 1 кв. сажень він мав отримувати по 1,45 руб. Після завершення робіт зобов'язувався здійснювати ремонт протягом двох років поспіль. Загальний контроль за брукуванням вулиць покладався на міського архітектора.

Оговорювався такий момент: якщо виникнуть труднощі з постачанням каміння, а отже, робітники та підрядник не зможуть працювати, міська влада буде виплачувати їм за кожен день по 50 коп., щоправда, їх можна буде залучати на громадські роботи.

Виконувати роль підрядника погодився С. Афанасьєв. Він пристав на дані умови органів самоврядування. Єдине, що за спільною згодою сторін змінили суму оплати за ті дні, які будуть неробочими через провину замовника. Замість 50 коп. управа зобов'язалася платити по 1 руб. Крім цього, встановлювався термін завершення робіт — 1 листопада 1879 р. [18, с.718].

Вирішили всі питання між виборним управлінням і підрядником, але підписання контракту довелося відкласти. Із Гродного, де перебував у справах депутат М. Маркельс, надійшла телеграма, в якій він повідомляв, що знайшов іншого підрядника зі сприйнятнішими для міста умовами. Тамтешній підприємець обіцяв забрукувати вулиці по 75 коп. за кв. сажень, що на 70 коп. дешевше. Звісно, це зацікавило депутатів, тому вони призупинили переговорний процес з С. Афанасьєвим і доручили М. Маркельсу домовитися зі спеціалістом із Гродного. Проте це йому чомусь не вдалося. Вимушені були відновлювати контакти з С. Афанасьєвим, і в травні того ж 1879 р. остаточно підписали контракт. Він не зазнав суттєвих змін, хоча внесли корективи у хід будівельних робіт. Зокрема, вказувалося, що по ходу впорядкування дорожнього полотна повинні зробити спеціальні лотки для стоку води. Населення мало стежити за їх чистотою, очищаючи від снігу і льоду у зимовий час. По обидва боки дороги запланували тротуари для пішоходів (41,2 аршин). Коли будуть проводитись підготовчі роботи для замощення, то проїзд по вулицях припиняється, крім Красного мосту — там постійно вільний [18, с.725].

Будівельні роботи розпочалися, однак були невдалими від самого початку. У липні їх довелося на кілька днів призупинити, оскільки підприємець Френкель не встигав із постачанням каменю. Вимушена зупинка не лише загальмувала роботи, а й змусила управу заплатити робітникам та підряднику, як і вказувалося у контракті, по 1 руб. за кожен неробочий день. Правда, робітників залучили до розмітки ширини і висоти дорожнього полотна на вулицях, які планували брукувати невдовзі.

Після вимушеного перепочинку відновили роботи. Замостили частину Базарної площі та Богоявленську вулицю. Упорядковуючи їх, міська влада

вирішила скористатися фінансовою допомогою городян, чиї садиби там розміщувалися. На них наклали одноразовий цільовий збір, що у сумі становив 486 руб. 24 коп. Невеликі, певна річ, гроші, але трішки компенсували витрати з бюджету [18, с.750, 770]. До кінця 1879 р. замостили також частину дороги до Красного мосту довжиною 3384,5 кв. сажнів [4, арк.389].

У наступному 1880 р. було забруковано повністю Базарну площу, частину Богуславської, Борисоглібської і П'ятницької вулиць (2782 кв. сажнів), що коштувало бюджету 20104 руб. 90 коп. Крім цього, було підготовлено до вимощування дорожнє полотно частково на Миколаївській (Поштовій), Воздвиженській, Богуславській вулицях, здійснено попередні роботи для упорядкування тротуарів на Богоявленській, Богуславській, Борисоглібській, П'ятницькій вулицях і Базарній площі. На ці роботи дума асигнувала 859 руб. Купуючи матеріал для тротуарів, депутати скористалися порадою підприємця Френкеля і придбали радичівський плитняк по 60 руб. за куб. сажень. Значно міцніший, ніж дошки, а за ціною — майже однаково.

У цілому, за два роки (1879-1880 рр.) тверде покриття зробили на 6172 кв. сажнях міських комунікацій, що обійшлося в 48564 руб. 12 коп. Із них 40195 руб. 33 коп. витратили на купівлю каміння і піску, 8368 руб. 79 коп. - на планувальні роботи та брукування [4, арк.390].

Надалі активність щодо упорядкування дорожнього полотна вулиць і площ Чернігова уповільнилася. По суті, протягом 1881-1887 рр. міська влада нічого не зробила, окрім того, що в 1883 р. придбала 3 куби каменю і то за досить високою ціною — 90-95 руб. за куб. сажень [6, с.138]. Бездіяльність у цьому напрямку пояснювалася кількома чинниками, але вони мали єдину основу — фінансову. По-перше, вся увага і зусилля були прикуті до будівництва водогону (про труднощі зазначалося вище), по-друге, левова частка бюджету поглиналася обов'язковими видатками, в першу чергу витратами на утримання поліції, розквартирування військових частин, що дислокувалися у місті, і, звісно ж, були інші потреби. Щоби відновити вимощування ґрунтівки у 1887 р. губернатор О. Анастасьєв навіть поставив питання про оподаткування населення. Таким способом він сподівався зібрати кошти на упорядкування мостових (зауважимо, що до 1879 р. в Чернігові не було кам'яних мостових. Лише Преображенську вулицю упорядкували за кошти Міністерства шляхів сполучення, оскільки вона є частиною Київсько-Московського шосе, що проходило через міську територію [4, арк.388]). Обміркувавши все, дійшли висновку про необхідність пошуку суттєвіших джерел доходів, ніж одноразові збори. Висувалася також ідея ввести натуральну повинність щодо ремонту та утримання бруківки городянами, проте вона не знайшла підтримки. Міська влада розуміла, що ліпше вимостити транспортні комунікації централізованим способом, найнявши фахівців, ніж це робитимуть мешканці Чернігова самостійно.

Зрештою, у 1888 р. виборне управління спромоглося віднайти гроші і продовжити заощення вулиць. Зокрема, упродовж року упорядкували частину П'ятницької, Стрітенської, Сіверянської, Мстиславської, Воздвиженської. Будівельні матеріали придбали у Новгороді-Сіверському по 75 руб. за куб каміння; підрядник, який займався брукуванням, погодився знизити ціну за роботу до 75 коп. за кв. сажень дорожнього полотна. Бюджет, закладений на 1889 р., дозволив вимостити по 1 кварталу на Олександрівській і Стрітенській вулицях, окрім цього, відремонтували мостові.

Не припинялися будівельні роботи й протягом 90-х рр. У 1891 р. забрукували Московську вулицю, у 1894-1899 рр. - Сіверянську, Богуславську, Олександрівську, Всеволодську, частково Святославську. В цей час інтенсивно використовували спонсорські кошти. Так, Товариство пароплавання по Дніпру і його притоках профінансувало брукування спуску повз гімназію до пароплавної станції. За гроші Спаського собору вимостили частину Соборної площі. Залучалися до такої справи й мешканці вулиць, що потребували

упорядкування. Скажімо, за рахунок добровільно зібраних коштів із жителів Воздвиженської і Бульварної вулиць ґрунтову основу останніх замінили на тверде покриття. У 1900 р. відремонтували мостові на головних вулицях Чернігова, спуск до Єлецького монастиря, через Лісковицю до Троїцького, частину Олександрівської площі [6, с.139]. Зазначимо, що в останні роки купували тверді породи для брукування не в Новгороді-Сіверському, а у Фастові Київської губернії [12, с.195]. Відповідно видатки на вимощування та ремонт доріг становили: 1898 р. - 1525 руб., 1899 р. – 19603 руб., 1900 р. - 21007 руб. Загальна сума витрат за три роки – 42135 руб. [6, с.140]. У середньому упорядкування одного сажня дорожнього полотна (мається на увазі підготовка основи, планування і брукування) великим камінням обходилося 6-8 руб., дрібним – 4-6 руб. У цілому протягом останньої третини ХІХ ст. було забруковано 8 вулиць із 29 наявних загальною площею 7 верст, на 18 вулицях зроблені мостові [19, арк.103]. Грошовий еквівалент даних робіт становив близько 90 тис. руб.

Викладений матеріал засвідчив позитивну роль чернігівського виборного управління у процесі становлення комунального господарства. Завдяки йому у місті було прокладено водогін, що дозволило здійснювати централізоване водозабезпечення населення, придбано електростанцію, в результаті чого газове освітлення почали змінювати на електричне, розпочато упорядкування дорожнього полотна транспортних комунікацій. Окремим об'єктом дослідження може стати господарська діяльність міського самоврядування в напрямку озеленення Чернігова та підтримання належного санітарно-гігієнічного стану як важливих складових комунальної сфери.

Джерела та література:

1. Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич. К 100-летию электрического освещения улиц города // Черниговский полдень. – 1995. – 17 августа.
2. Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. – П., 1916. – 134 с.
3. Пухтинский В. Дней минувших были и анекдоты. Воспоминания черниговского старожила // Черниговский полдень. – 1997. – 23 октября.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.128. – Оп.1.- Спр.14460. – 571 арк.
5. Там само. - Ф.146. – Оп.1. – Спр. 8. – 369 арк.
6. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870 – 1901 гг. – Чернигов, 1901. – 1245 с.
7. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр.1510. – 32 арк.
8. "Да буде світло!" – вирішила міська Дума // Чернігівські відомості. – 2006. – 18 жовтня.
9. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. - Спр.1137. – 86 арк.
10. Черниговские губернские ведомости. – 1896. – 17 июня.
11. Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – Чернигов, 1900. – 216 с.
12. Очерк истории города Чернигова: 907 – 1907 гг. – Чернигов, 1908. – 71 с.
13. Руденок В. Наш Губернский хутор. – Чернигов, 2002. – 47 с.
14. Города России в 1904 г. – СПб., 1906. – 410 с.
15. Шопська Н. Вони засвічують вогні // Чернігівський вісник. – 1999. – 18 грудня.
16. 100 років тому в нашому місті засяяла перша електролампочка // Сіверський край. – 2002. – 26 січня.
17. Обзор Черниговской губернии за 1884 г. – Чернигов, 1885. – 67 с.; Обзор Черниговской губернии за 1885 г. – Чернигов, 1886. – 72 с.; Обзор Черниговской губернии за 1886 г. – Чернигов, 1887. – 70 с.
18. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871 – 1883 гг. – Чернигов, 1883. – 1270 с.
19. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.31 в. – Спр.82. – 109 арк.

ІЗ ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО ЗЕМСТВА

**Відкриття Ніжинської прогімназії О.Ф. Кристинської в 1907 р.
та міської чоловічої гімназії в 1912 р.**

Незважаючи на постійну нестачу коштів для реалізації своїх проблем, діячі Ніжинського земства завжди надавали посильну допомогу владі міста, особливо у справах освіти та медицини.

Довгі роки в Ніжині діяла жіноча гімназія Кушакевич, але вона не мала можливості забезпечити освітою всіх бажаючих. Особливо гостро постала ця стара проблема на початку ХХ ст., коли серед усіх станів ніжинців посилювався потяг до освіти. Учительку гімназії О.Ф. Кристинську в нашому місті добре знали в ті часи. Чудовий педагог і вихователь, вона користувалася заслуженою повагою серед своїх вихованців та їхніх батьків. Саме їй і довелося бути біля джерел створення нової прогімназії у м. Ніжині.

Для початку О.Ф. Кристинська звернулася зі спеціальним листом до попечителя Київського навчального округу та до міністра народної освіти, в якому просила дозволу відкрити новий жіночий навчальний заклад у Ніжині з повним правом урядових гімназій.

Відповідь була отримана 25 січня 1906 року за підписом голови педагогічної ради гімназії Кушакевич: «Министр Народного Просвещения разрешает открыть в Нежине, на Ваши средства, женскую четырёхклассную прогимназию на точном основании положения 24 мая 1870 года, с выполнением следующих условий:

- чтобы при означенном учебном заведении был учреждён попечительский совет;
- если Вы будете избраны на должность начальницы, должны получать жалование лишь по назначению совета и полностью ему подчиняться в расходовании денежных средств;
- сбор за учение должен составлять не Вашу собственность, как содержателя учебного заведения и остатки обращались бы в денежный фонд заведения;
- педсостав должен иметь такое количество уроков, как определено для преподавателей правительственных прогимназий».¹

Усі ці вимоги були прийняті Олександром Федорівною, але у неї відразу ж виникла проблема коштів, необхідних для відкриття прогімназії. Мешканці Ніжина запропонували їй посильну матеріальну допомогу. Отримавши достатньо широку підтримку від земляків, О.Ф. Кристинська двічі провела загальні збори, на яких було прийнято рішення про збір добровільних грошових внесків на відкриття прогімназії. Мінімальна їх сума становила 100 карбованців.² Таким чином був створений фонд безвідсоткової виплати, який через деякий час був повернутий його власникам. Ніжинське повітове земство зробило внесок до каси майбутньої гімназії - також 100 карбованців. Усією сумою, а вона становила 2800 крб., мала розпоряджатися попечительська рада. І, нарешті, 20 вересня 1907 року у приміщенні по вул. Гоголівській прогімназія була відкрита. Заняття почав добре підібраний особисто самою Кристинською педколектив у складі голови педради А.Ф. Музиченка, викладача російської мови у 4 класі, викладачів Закону Божого О.А. Васильєва, російської мови – Є.П.Булах, історії – Н.Є. Лапи, рукоділля – Р.М. Куцевич, французької мови – О.М. Одосовської та С.І Островської, чистописання – В.Ф. Супруненко, учительки приготовчого класу – В.Ф. Волонцевич, класної наглядки – Є.А. Фогель та лікаря Г.Л. Лубченко.³

Через 2 роки після відкриття у класах прогімназії навчалось 174 учениці. Річна

плата в 1-4 класах становила 60 крб. на рік, у приготовчому – 50 крб., молодшому відділенні – 40 крб.

У середині 1910 року прогімназія значно зміцнила матеріальну базу, виплатила борги своїм кредиторам. У свою чергу викладачі мали великий авторитет і користувалися повагою завдяки своїм успіхам у навчально-виховному процесі. Усе це дало можливість О.Ф. Кристинській знову-таки звернутися до попечителя Київського навчального округу з проханням про перетворення прогімназії у повну гімназію. І такий дозвіл був отриманий. Було додатково відкрито 5 класів. У цьому ж 1910 році навчалось 211 учениць.⁴

Наступною знаменною подією на ниві освіти у Ніжині було відкриття у 1912 році чоловічої гімназії. Цей факт був приурочений до святкування сторіччя Бородинської битви. Ось як пише про цю подію один з його учасників: «2 вересня 1912 року зал Ніжинською міською гімназією святково вбрался: діти прикрашали його квітами та гірляндами зелені, по всіх стінах було розвішано прапори, у квітах... ікона Божої Матері з малям і портретом Государя імператора Олександра І. У 12 годин дня почали збиратися учні зі своїми батьками. Депутатів міської думи, земських діячів зустрічає директор разом із викладачами гімназії. Невелика зала була переповнена так, що частина гостей залишилася у класах і коридорах. Потім почався молебен за участю О. Вербицького і хору Соборної церкви під керівництвом гімназійного викладача співів Г.І Смиринського. Після цього секретар педради П.С. Петров зачитав акт про відкриття гімназії, список викладачів та учнів приготовчих двох класів. Після Петрова кафедру зайняв директор гімназії П.О. Заболоцький і зробив промову: «...1912 рік залишиться в літопису міста Ніжина як рік відкриття міської чоловічої гімназії. Здійснилась заповітна мрія цілих поколінь ніжинських громадян, діти яких не могли отримати довгий час середньої освіти. Ще з 70-х років громадяни нашого міста піднімали питання про створення у Ніжині середнього навчального закладу. Спочатку були намагання перетворити прогімназію у Грецьке олександрівське училище, потім відкрити паралельні класи при місцевій класичній гімназії. Створювалися спеціальні комісії з метою винайти кошти для заснування нової міської гімназії загального типу. Усі ці спроби до останнього часу були марними: то в ініціаторів не вистачало енергії та стійкості довести справу до кінця, то у людей опускалися руки від байдужості своїх громадян, які були не зацікавлені у створенні нової гімназії, то керівництво округу висувало такі умови, що доводилось відкладати відкриття до кращих часів. Тепер цей час прийшов. Був створений новий осередок освіти у нашому місті: створився він завдяки енергії та стійкості, проявлених у справі заснування гімназії міським головою генералом В.А. Семеновим та його достойними співробітниками, ...дружною підтримкою міському самоврядуванню представниками земства.

...Зробив свій внесок у заснування гімназії Попечитель Київського навчального округу О.Н. Деревицький, а також Товариш Міністра народної освіти Р.А. Бертольд, який свого часу відвідав Ніжин... Найближче до нашого навчального закладу і за часом, і за характером свого створення є жіноча гімназія О.Ф. Кристинської: наше головне завдання – випускати наших дітей у життя людьми з глибокими знаннями та палаючими серцями до блага Батьківщини».⁵

Роль Ніжинського земства у відкритті гімназії підкреслив у своєму виступі міський голова В.А. Семенов: «...першими нас підтримали повітові земські збори, які постановили асигнувати на цю справу 2000 крб...»⁶

Директором цього навчального закладу, як уже зазначалось, був призначений Петро Олексійович Заболоцький, і цей вибір не був випадковим. Вчений секретар конференції історико-філологічного інституту, магістр слов'янської філології, викладач інституту та гімназії Кристинської, завідуючий гоголівським музеєм, як ніхто інший, підходив на цю посаду. Не менш авторитетні і досвідчені були й інші викладачі. Законовчитель протоієрей Г.І. Вербицький закінчив Чернігівську духовну семінарію. П.Є. Петров, викладач російської мови та історії, класний наставник, секретар педагогічної ради, член історико-філологічного товариства

при Ніжинському історико-філологічному інституті. Викладач географії та природознавства І.М. Сподобін, випускник Київського політехнічного інституту. Викладач арифметики В.П. Машина, випускниця Вищих Київських жіночих курсів. Іноземні мови викладали: М.А. Петр – німецьку, О.Ф. Пастернак – французьку. Обидві свого часу закінчили Московське училище ордена святої Катерини.

Процес удосконалення системи міських навчальних закладів Ніжина був перерваний початком I Світової війни 1914 року, а пізніше – громадянською війною.

Джерела та література:

1. Відділ ДАЧО в м. Ніжин. Ф-342. - Оп-1. - Справа - 1264. - Арк. 324.
2. Там само. Арк. 424.
3. Там само. Арк. 425.
4. Там само. Арк. 426.
5. Там само. Справа 1270. Арк. 120.
6. Там само. Арк. - 140.

